

IVÁNYI ZSUZSANNA

**A szókincs hiányosságainak problémája hétköznapi
beszélgetésekben**
Konverzációelemzési és kognitív nyelvészeti kutatások egybevetése¹

The phenomenon of lexical gap is discussed in the present work. In such cases, the target word is completely missing from the speaker's vocabulary, i.e.: it is not coded in his or her mental lexicon. The aim of the present work is as follows.

The verbalization processes (consequently, the assumed activity of mental lexicon) causing the lack in vocabulary are described, studied, and classified by the methods of conversational analysis (CA).

The results thus obtained are compared with the observations from the study of the „tip of the tongue“ phenomenon, the other type of word-search process.

Conclusions are compared to the results of cognitive linguistics to discover possible interdisciplinary similarities.

The present work shows that the methods of CA give essentially similar results as those of cognitive linguistics. Thus the methodological borders of CA can be expanded via integrating the results of cognitive linguistics.

1. Bevezetés

1.1. A dolgozat célkitűzése és módszerei

Korábbi kutatásaim során (Iványi 1998a: 97–136 és Iványi 2001c) megpróbáltam bebizonyítani, hogy a szókereső folyamat kognitív és mentális okait is fel lehet tárni a konverzációelemzés eszközeivel.² Azok között a kognitív problémák között, melyeket a szókereső aktivitás³ segítségével próbál a beszélő megoldani, két domináns fajtára hívhatjuk fel a figyelmet (vö. Iványi 2001b). Ezek a következők:

a) az emlékezet hiányossága, azaz a pillanatnyilag gátolt hozzáférés a mentá-

¹ Jelen tanulmány a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj és a Humboldt Ösztöndíj támogatásával készült. Német nyelven publikálásra került: Iványi 1998b.

² A konverzációelemzés módszereihez, a tudományág leírásához vö. Iványi 2001a.

³ A szókereső aktivitás általános leírásához és konverzációelemzési értelmezéséhez vö. Iványi 2000.

lis lexikonban kódolt lexikai egységhez és

b) a megfelelő idegen nyelvű ekvivalens hiánya az idegen nyelvű mentális lexikonban.

Előző tanulmányomban (Iványi 2001c) csak az első csoportba tartozó jelenséget írtam le részletesebben „nyelvemen van”-jelenség elnevezéssel. Vizsgálataim eredményeképpen megállapíthattam, hogy

I) a „nyelvemen van”-jelenség

– egyaránt előfordulhat anyanyelven (továbbiakban L1) és idegen nyelven (továbbiakban L2),

– a vizsgált nyelvekben ugyanazokat a tulajdonságokat mutatja, s megoldásukra a beszélők ugyanazokat a verbalizációs stratégiákat használják,

– esetében a célszó megtalálására irányuló stratégiákban bizonyíthatóan kimutatható a beszélő tudásérzete, vagyis az a meggyőződése, hogy a célszót ismeri,

– célszavaiként általában ritkán használatos, hosszú szóalakok, elvont főnevek, idegen szavak vagy tulajdonnevek fordulnak elő,

– célszavának megközelítése a mentális lexikonban egyidejűleg több szinten zajlik: általában a konceptualizációs és a fonetikai–metrikai szinten, ritkábban a formuláló (grammatikai) szinten is,

– gyakran igénybe veszi a beszélgetőtárs együttműködését (tehát az ún. *külségséget*) is, valamint, hogy

II) a konverzációelemzés módszerei hasonló eredményeket adnak, mint a pszicholingvisztika, illetve a kognitív nyelvészet megközelítései.

Jelen tanulmány témáját olyan jelenségek szolgáltatják, melyek a szókereső folyamatok második csoportjába tartoznak. Esetükben nem arról van szó, hogy a beszélő a célszót pillanatnyilag nem találja, hanem arról, hogy az teljesen hiányzik szókincséből, azaz nincs kódolva mentális lexikonában. A dolgozat célja tehát az, hogy

1) leírja és a konverzációelemzés módszereivel megvizsgálja azokat a verbalizációs folyamatokat (és ezáltal a mentális lexikon feltételezett tevékenységét), melyeket a „szókincs hiány”-jelenség okoz,

2) saját konverzációelemzési vizsgálatok, valamint a kognitív nyelvészeti szakirodalom segítségével klasszifikálja azokat a megoldási stratégiákat, amelyekkel a beszélő a hiányzó lexikai egységeket megpróbálja helyettesíteni, és

3) az így nyert eredményeket egybevesse azokkal a felismerésekkel, melyeket a „nyelvemen van”-jelenségek vizsgálatakor nyertünk. Az egybevetés eszközeül azokat a kérdéseket kívánjuk megválaszolni, hogy

a) a „szókincs hiány”-jelenségeknek ugyanazon vagy hasonló típusai vannak-e, mint a „nyelvemen van”-jelenségeknek, és

b) miben különbözik egymástól a szókereső aktivitásnak ez a két csoportja.

A vizsgálat folyamán elemzett beszélgetésrészletek ugyanabból a korpuszból származnak, mint a korábbi vizsgálataim beszélgetései (Iványi 1998: 150–300, leírásukhoz l. uo. 39–40), és a vizsgálati módszer is ugyanaz: hétköznapi beszélgetések részleteinek átírása, elemzése, valamint a szembeötlő szabályszerűségek vizsgálata, rendszerezése és értékelése – azaz összefoglalóan: mindezek feldolgozása konverzációelemzési módszerekkel. A vizsgálat eredményeit azután összehasonlítjuk a kognitív nyelvészet eredményeivel, hogy azokat esetleg kiegészítsük vagy lehetséges interdiszciplináris párhuzamokat fedezzünk fel.

1.2. Terminológiai kérdések, a probléma interdiszciplináris megfogalmazása

A német konverzációelemzési szakirodalom kevés teret szentel ennek a problémának. Az elmúlt évtized néhány, elsősorban a nyelvelsajátítás elméleti kérdéseivel foglalkozó kutatása említi ugyan az idegen nyelvben előforduló lexikai problémákat – olyan elnevezéssel, mint *hézagok* (vö. Apfelbaum 1993: 25, 145; Dausendschön-Gay – Gülich – Krafft 1995: 92), problémák az enciklopédiai/nyelvi tudás területén (Apfelbaum 1993: 50) vagy verbalizációs problémák egy komplex szó vagy szókapcsolat realizálásának vagy memorizálásának folyamán (Gülich – Kotschi 1994: 12) –, de a szerzők általában nem tesznek különbséget a probléma két domináns oka között, ti. egyfelől a mentális lexikon szókincs-hiányossága, másfelől emlékezeti gátlása között. Bár Apfelbaum pl. a *külsegítés* interaktív megnyilvánulási formáinak vizsgálatakor szól a nem anyanyelvén beszélő hiányzó enciklopédiai tudásáról (vö. Apfelbaum 1993: 174) és Dausendschön-Gay – Krafft is megemlíti, hogy „természetesen gyakran megtörténik, hogy egy szaknyelvi kifejezés nem áll a beszélő rendelkezésére” (Dausendschön-Gay – Krafft 1996: 269), mégsem vizsgálják, vajon ezekben az esetekben általános vagy csak pillanatnyi szókincs-hiányosságról van szó.

A pszicholingvisztika, valamint a kognitív nyelvészet ezzel szemben mindkét hiányjelenséget vizsgálja és konzekvensen el is különíti azokat egymástól. Kutatásaik során vagy két egymástól teljesen független jelenségként említik őket (vö. Börner – Vogel 1994: 8–9), vagy – elsősorban az L2- vagy bilingvis jelenségek kutatása során – bizonyos átmeneti zónát, ún. *szürke zónát* feltételeznek közöttük, amelyet a mentális lexikon bizonytalanságának, labilitásának is neveznek (vö. Raupach 1994: 26, 37 és Börner – Vogel 1994: 12–13).

Börner és Vogel azzal magyarázza az idegen nyelvet tanuló, nem anyanyelvén megszólaló beszélő szókereső aktivitását, hogy annak idegen nyelvű szókinccse – mindegy, milyen szinten áll a tanulásban – még nem teljes. Ez abban mutatkozik meg, hogy bizonyos tartalmak, gondolatok számára, amelyeket szeretne

kifejezni, hiányoznak a szóalakok (vö. Börner – Vogel 1994: 8). Raupach kiegészítésképpen még azt is hozzáfűzi, hogy a különböző nyelvek bizonyos fogalmakat különbözőképpen lexikalizálnak és nem mindig ugyanazok a fogalmak vagy fogalomcsoportok kerülnek lexikalizálásra az egyes nyelvekben (vö. Raupach 1994: 26).

A pszicholingvisztika vizsgálja azt az esetet is, amikor a beszélő – ráadásul az L1-en beszélő – a szólétrehozás tervezési szakaszában (azaz a konceptualizáció szintjén, vö. Iványi 2001c: 2.3.1. rész) szembekerül azzal a problémával, hogy olyan valamit szeretne megfogalmazni, aminek a kifejezésére nyelvében nem léteznek lexikai egységek:⁴

„Előfordulhat a beszélővel, hogy sok olyasmiről kíván megemlékezni, aminek a kifejezésére készen kapott eszköze nincsen. Egy furcsa külsejű házra utalva olyasfajta körülrírás használatára kényszerülhetünk, mint »tanyára emlékeztető hétvégi házikó, kaliforniai stílusú gótikus toronnyal« – egyszerűen azért, mert ennél jobb, tömör kifejezés nem áll a rendelkezésünkre. A fenti megfontolások – sőt továbbiak – egyként szerepet játszanak annak eldöntésében, hogy végül mit mondanak a beszélők.” (Clark – Clark 1977: 337)

„Ugyanígy biztos senki sem állna ki amellett, hogy emlékezetünket kizárólag verbálisan interpretáljuk, amikor Konrad Adenauer arcát vagy egy bizonyos, konkrétan átélt naplemente színeit szeretnénk emlékeink alapján élethűen leírni. Nem beszélve annak a lármának a leírásáról, amelyet egy zenekar hoz létre a hangszerek hangolásakor, vagy annak elmeséléséről, hogy milyen íze van a camembert sajtnak.” (Baddeley 1988: 94, ford. I. Zs.)

Következtetésképpen van olyan felfogás is, miszerint agyunkban a külvilág reprezentálására legalább kétfajta kódrendszer létezik: egy nyelvi és egy vizuális (vö. Kolars – Smythie 1979: 105). Ez szinte teljesen megfelel Paivio kettős kódolási elméletének, mely szerint a mentális reprezentáció két, egymástól független alrendszere felelős a jelenségek kognitív feldolgozásáért: a képzelet nyelvfüggetlen – de nem is kizárólag vizuális – alrendszere, valamint egy nyelvi rendszer; s mindkét alrendszer feldolgozza a nyelvi információkat is (vö. Paivio 1986: 47–48, valamint Engelkamp 1991: 8, 129 kk. és 186). Más kutatók is azt a véleményt képviselik, hogy „a fogalmakat absztrakt kódrendszer tárolja, melynek segítségével ezeket szükség szerint át lehet alakítani valamilyen verbális vagy nyelvi alakba vagy pedig egy képzeletben létrehozott képbe...” (Baddeley 1988: 95).

Az egyes fogalmak kialakulását és elhelyezkedését a szemantikai emlékezetben három jellemző alapján szokás leírni: a fogalmak hierarchikus szerveződésű struktúrája, keresztklasszifikációja és tipikalitásuk foka alapján. A fogalmak

⁴ Vö. a verbalizálhatóság értelmezését is (Clark – Clark 1977: 354).

mentális reprezentációjának lehetséges felépítését a halmazreprezentáció, a komponenses reprezentáció és a prototípuselmélet⁵ szemlélteti. A fogalmak emlékezetszerű tárolásáról kialakult modell-elképzelések – a jelentésjegyek hasonlóságán alapuló és a különböző hálómodellek – sem csak a fogalmak nyelvi tárolását említik, hanem beszélnek azoknak konceptuális tárolásáról is (vö. Schermer 1994: 141–150). Továbbá azt is feltételezik, hogy a nyelvi tudás mentális reprezentációja során a nyelvi egységek tárolása mellett létezik több modális (vizuális, akusztikus, olfaktorikus, taktilis) [...] reprezentációs rendszer, ill. modul is” (Börner – Vogel 1994: 5 és Engelkamp 1991: 9, 186, 190 k. is). Ennek a hipotézisnek megfelelően egy multimodális reprezentációs modellről beszélhetünk, „amely a tudástartalmakat modalitás-specifikusan és modalitásfüggetlenül is leképezi” (Börner – Vogel uo). Ennek alapján „fogalmakat mint mentális reprezentációs egységeket anélkül is tárolhatunk, hogy nyelvfüggők volnának ..., de szükség esetén verbalizálhatjuk őket parafrázisok vagy mondatok alakjában is” (uo. 2). Miller hasonlóképpen fogalmaz:

„Azon fogalmak végtelen sokfélesége közül, melyeket az emberi szellem befogadni képes, csak egy elenyésző töredék minősült elegendő mértékben általános érvényűnek, tartósnak és a közösség számára is értékesnek ahhoz, hogy megérdemelje a lexikalizálást. Ezeknél a kiválasztott fogalmaknál olyan szellemi alkotórészekről van szó, amelyek a nyelven kívüli referenciákkal és egymással is különféle szemantikai összefüggésben állnak.” (Miller 1995: 179, ford. I. Zs.)

A fogalmak különböző lexikalizálása, valamint annak eldöntése, hogy az egyes nyelvek egyáltalán mely fogalmakat lexikalizálják, magyarázza annak nehézségét, hogy különböző fajta kultúrák nyelveit egymásra fordítsuk (vö. Whorf 1956, Sapir 1971 és Neumer 1999).

Börner és Vogel a tanult L2-ben előforduló szókincs-hiányosságoknak összesen 7 típusát sorolja fel, s ezeket annak alapján is megkülönbözteti egymástól, hogy a szóalak, a fogalom vagy mindkettő ismeretlen a tanuló számára vagy éppen csak részjelentések hiányoznak; valamint aszerint is, hogy ezek a hiányosságok a recepció vagy a percepció szintjén jelentkeznek. Figyelembe veszik az idegen nyelvet tanuló tudásának a fokát is, s megállapítják, hogy a tanuló tudásbeli és emlékezeti hiányosságait olyan skálán lehet elhelyezni, amely egy szóalak vagy jelentése teljes hiányától addig a hiányig terjed, amely egy szóalaknak vagy jelentésnek egy specifikus kontextusban használt perifériális szemantikai jellemzőjére vonatkozik (vö. Börner – Vogel 1994: 10).

⁵ Vö. Wardhaugh 1995: 209–210.

2. Empirikus vizsgálatok

2.1. Konverzációelemzési vizsgálat

1. példa⁶

SCHATTEN c. HIAT-DOS-transzkripció készült: 1996.3.4.

Projektnév: szókereső folyamatok

Jelzet: R1/b.16.

Felvétel: Iványi Zs.

Felv. ideje: 95.10.31.

Számláló kezdete: 233 vége: 348

Átírás: Iványi Zs. Dátum: 96.01.22.

Copyright: Iványi Zs.

Tartalom: Vacsorabeszélgetés. Novgorod és Szentpétervár kapcsolata

Rövidítések	Magyarázat
R	Roman, orosz vendég
F	P úr felesége, német
W	Wadim, orosz vendég
H	P úr, házigazda, német

- 1 [R[mit=dEr sankt pEtersburg Ä . bekam nowgorod ←eine
- 2 [R[scha:. ttieren/ eine schattierische' →bedeutung & oder
- 3 [F[n schAttendasein
R[wie, + . ä ja- →lA:g'
W[a/ eine nÄben (bedeutung?)
- 4 [F [ja:-
R [im=schA:ttten . + Also .

Elemzés

Az ábrázolt német nyelvű beszélgetésben két anyanyelvű, F és H vesz részt, valamint orosz vendégeik, R és W, akik a német nyelvet idegen nyelvként beszélik. Éppen R mesél annak az orosz városnak, Novgorodnak a történetéről, amelynek

⁶ A transzkripció jelek magyarázatát l. a dolgozat végén.

egyetemén németet tanul. Szaggatott beszéde már első megnyilatkozásának kezdetén verbalizációs problémára utal. A szekvencia⁷ közepén hangsúlyos hezitációs elem és rövid szünet után félbeszakítja a megnyilatkozást. A folytatást lassan kapcsolja az előzőkhöz. Belekezd egy melléknévbe, majd nehezkesen két – szünettel elválasztott – részből összerakja, a végződés kiejtése előtt azonban újból megakad. Ezt kérdő intonációval egy új, bár ugyanabból a szótöbblől képzett melléknév követi. Aztán felgyorsul a tempó, verbalizálásra kerül a jelzett főnév is, amelyhez a beszélő gyorsan hozzákapcsolja az *oder wie* ('vagy hogy is van?') kérdést. A német anyanyelvű F helyesen *ö n k e z d e m é - n y e z e t t k ü l v á l a s z t á s k é n t*⁸ értelmezi a kérdést, amely a probléma külső megoldását⁹ célozza, és megadja annak a fogalomnak a német nyelvű megfelelőjét, amelyre a beszélő utalt: *schattendasein*. R csupán egy hezitáló elemmel reagál, viszont W, a másik orosz anyanyelvű beszélgetőpartner szintén javasol egy alternatívát: *eine nÁben(bedeutung?)*. Bár R megerősíti az anyanyelvű beszélgetőpartner interaktív kiegészítését (félíg fedve vele W párhuzamos megnyilatkozását), a főszekvencia befejezésekor mégsem ismételi meg ezt a kontextusba tökéletesen illő, nyelvileg és stilisztikailag is megfelelő főnévi kifejezést, hanem igei szerkezettel parafrázálja: *lA:g im=schA:tten*. Feltehetőleg nem ismeri a javasolt főnévi összetételt – egyébként minden bizonnyal legalább „felismerte” volna – és megelégszik a saját alternatívájával.

2. példa

NOWGOROD c. HIAT-DOS-transzkripció készült: 1996.3.4.
 Projektnév: Szókeresés
 Jelzet: R1/b.18.
 Felvétel: Iványi Zs.
 Felv. ideje: 1995.10.31.
 Számláló kezdete: 327 Vége: 360
 Átírás: Iványi Zs. Dátum: 96.01.24.
 Copyright: Iványi Zs.
 Tartalom: Esti beszélgetés (Harc Novgorod és Moszkva között az országban betöltött vezető szerepért)
 Rövidítések: ld. 1/ példa

⁷ A konverzációelemzési szakkifejezések jegyzékét és értelmezésüket l. Iványi 2001a.

⁸ A javításokhoz hasonlóan a soron következő beszélő megválasztása is két fajta lehet aszerint, hogy az aktuális beszélő önmagát vagy beszélgető partnerét választja: ön-/belválasztás és külválasztás. Vö. Iványi 2001a: 19, 85.

⁹ Az előző lábjegyzetben értelmezettek szerint egy probléma megoldása is lehet ön-/belmegoldás és külmegoldás.

21	F[↓mh: W[. aber es eine hypothÄse, ä=daß . ein ein fEInd war'
22	W[.eine . ä: ä: →und . dieser feind'+ . ←hAtte rEchte für
23	R[An'=thron, W[.. für=für thrO:n - also, →kann man sagen'.
24	W[. für=für thrOn, ja, H[für den thrOn ja thrOnrechte ja'
25	F[(thronrecht?) R[↓Ach thronrechte,

Elemzés

Ez a beszélgetés az 1. példa későbbi folytatása ugyanazokkal a beszélgetőpartnerekkel. Itt W mesél Novgorod történelméről, a novgorodi cárról, Rettegett Ivánról és uralkodói riválisától való félelméről. A vizsgált részlet első megnyilatkozása normálisan kezdődik, látható verbalizációs problémák nélkül. (Az állítmány ragozott igei részének hiányát az orosz nyelvtan magyarázhatja: az orosz nyelvben a német létigei-névszói állítmánynak megfelelő szerkezetekben az esetek többségében nem állhat jelen időben kopula. A beszélő nem veszi észre ezt az általa elkövetett hibát, legalábbis nincs rá utalás a szövegben.) A 21. partitúrasor (a továbbiakban ps.) végén és a 22. elején található mellékmondat azonban tele van hezitációkkal: szünetek, hezitálóelemek, névelőismétlések és nyújtások lassítják a tempót: *.ein ein fEInd war'*. *eine .. ä: ä:*. Hogy mi okozza ezt a tétovázást, s vajon a beszélő keres-e valamilyen nyelvi elemet, s ha igen, mit, az nem derül itt ki, mert a megnyilatkozást nem fejezi be, hanem helyette – felgyorsult tempóban – egy újat kezd el: *→und . dieser feind'*. Ez a lendület azonban nem tart sokáig, a beszélő fékezi az iramot, s a megnyilatkozás további részét lassabban folytatja: *. ←hAtte rEchte für ..* A *für* előjárósó után aztán kis időre megáll, majd kétszer megismétli és a *Thron* főnévvel egészíti ki. W látszólag a *Rechte haben* ('joga van valamire') kifejezést kiegészítő előjárósót, azaz annak vonzatát kereste: ezt követően ui. az *also* h é z a g p ó t l ó következik, majd a beszélő bizonytalanságát egyértelműsítő metanyelvi kifejezés, amely a

megoldás helyességére kérdez rá: →*kann man sagen* ('lehet így mondani?'). R, aki szintén nem német anyanyelvű, egy másik alternatívát javasol: *An'=thron*, amelyet azonban a beszélő nem fogad el, hanem inkább még egyszer verbalizálja saját megoldását, újból duplázva előljárószavát. Ekkor a német anyanyelvű H siet segítségére. Megerősíti a W által választott előljárószót, azonban ki is egészíti a főnév ragozott névelőjével, ami W megnyiltakozásából hiányzott, majd az egész szókapcsolatot a *Thronrechte* összetett szóval parafrázálja. Hiszen a német nyelvben ez a verbalizálásra szánt fogalomnak megfelelő kifejezés, s nem az előljárószós szerkezet. W a javasolt összetett szó helyességének elfogadását egy *ja*-val konstatálja, azonban a célszó megismétlésére, s ezáltal a főszekvencia befejezésére nem vállalkozik, azt beszélgetőpartnerei teszik meg helyette. Feltételezhető, hogy bár W ismerte a kompozitum tagjait külön-külön, azonban nem volt tisztában azzal, hogy a szándékolt fogalom kifejezésére azok összetétele ebben a formában alkalmas. (Ilyeténképpen ez a fajta szókincs-hézag a Börner – Vogel-i skálán valahol egészen fönt volna elhelyezhető.)

3. példa

RECYCLET c. HIAT-DOS-transzkripció	készült 1996.3.4.	
Projektnév:	Szókeresés	
Jelzet:	R2/a.1.	
Felvétel:	Iványi Zs.	
Felv. ideje:	02.11.95	
Számláló kezdete:	048	vége: 065
Átírás:	Iványi Zs.	dátum: 96.10.27.
Copyright:	Iványi Zs.	
Tartalom:	Konyhai beszélgetés. Különbség a két szemetes között	
Rövidítések	Magyarázat	
W	Wadim, orosz vendég	
Z	Zsuzsa, magyar vendég	

1 [W[also e/. also es gibt/ →es gibt es=es gibt es
Z[ja=was=für sA'chen kommen in den gelben sack'

2 [W[so- +. zwei'/ nein,. zwei (etwa?) mülleimer, hier'
Z[oh, . ja' ja'.

[W[für also=für produkte' . also=für . pradU:kt'=also
Z[wofür'

3 L-----

- 4 W[für Eßbares, & und für (ä=ba/?) und . für
Z[ach so, ahA'
- 5 W[dIE: also für=die sachen' die ä=recy:clet'=also (müss/
Z[
- 6 W[müssn?) recY:'clet, recY:'clet
Z[←was müssen' sie . ↓was bedeutet das-
- 7 W[recy:cln . das kommt aus EnglIschem, .. ←so ähm
Z[
- 8 W[→↑ÜberArbeItn + so EIn stoff in ä in ä in einen
Z['Aha,
- 9 W[(anderen?) stoff, .. →(diese?) recY:clen + . aus
Z['Aha,
- 10 W[EnglIschen . →überhaupt' ..
Z['aha 'aha='aha='aha mhm, . und wo dieser
- 11 W[hier'
Z[gelbe sack'. is hier k/ ja hIEr kannst du dann
licht
- 12 W[so:
Z[ma:chen' .. mhm' . 'A:ha- und=was kOmmt hier hinein,
- 13 W[ja, Alles was recYclet
Z[papIEr'=und so- . allumInium' . und
- 14 W[wird,
Z[na=ja aber woher wEIB' ich ←ä . was . dazu + ä:h

- 15 W[ich mEIne dAs- . ou=wAU' (L) +
Z[geEIgnet ist, (L) (kein
- 16 W[(was über'arbeitet
Z[problem?)+ jA, kannst hineinwerfen, gut,
- 17 W[wird?) nur solche sachen aber es ko/
Z[aha' ahA ahA ahA ja,
- 18 W[kommt (auch dazu?)
Z[also: . kUnststOffe und ähnliche
- 19 W[& kUnststoffe=genau-
Z[jA, gut, ..

Elemzés

A két beszélgetőpartner a vendéglátók konyhájában beszélget a két szemeteszsák funkciójáról. Z kérdésére, hogy mi kerül a sárga nylonzsákba (*was=für sA'chen kommen in den gelben sack'*), W csak azután válaszol, hogy előző megnyilatkozását (1–2. ps.) befejezte. Meghatározza a sárga zsák funkcióját, hogy azt *termékek*, azaz élelmiszermaradékok számára tartják fent: *für pradukte'*. (Nehezen eldönthető, hogy válaszában a német *Produkt* szót használja-e, vagy pedig a számára anyanyelvi *продукт* megfelelőt; kiejtése mindenesetre az orosz variáns mellett szól). Z újbóli kérdésére (*wofür'*, azaz 'minek a számára') újból megismétli ugyanazt a választ, most azonban már kis szünettel az erősen hangsúlyozott és magasán intonált főnév előtt. Ehhez gyorsan csatlakoztat egy magyarázó szekvenciát, melyben a *termék*, az *élelmiszer* szinonimáját használja: *also für Eßbares*, ('tehát ennivaló számára'). A válaszadásra és magyarázatra irányuló kísérletei előtt mindhárom esetben használja az *also*¹⁰ hézagpótlót: *für also=für pradukte'*. (...) *also=für . pradU:kt'=also für Eßbares*. Z helyeslése után a 4. ps-ban kezdi el a második szemeteszsák funkciójának magyarázatát. Megnyilatkozása tele van hezitációkkal és ismétlésekkel, míg végre aztán egy körülírás segítségével sikerül verbalizálnia a keresett fogalmat: *für=die sachen' die ä=recy:clet'=also (müss/*

¹⁰ Az *also* ('tehát') szó különböző funkcióihoz, mint *h é z a g p ó t l ó* vagy mint *j a v i t á s - j e l ö l ő* (indikátor) l. Iványi 2001b.

müssen?) ('olyan dolgok számára, amelyeket reciklálni kell, azaz újra feldolgozni'). Z kérdése, hogy *was müssen 'sie*, ('mit kell velük tenni'), egyértelművé teszi, hogy nem ismeri a *recyclen*¹¹ idegen nyelvű kifejezést. W még kétszer, erősen hangsúlyozva megismételi a szóalakot, látszólag azt feltételezi, hogy Z azt csak akusztikusan nem értette. Z tehát újból, s most más formában, explicite fogalmazza meg kérdését: *was bedeutet das-* ('az mit jelent'). S itt (7. ps.) elkezdődik a szó német megfelelőjének interaktív keresése. W először a keresett kifejezés eredetét világítja meg, hogy az az angol nyelvből származik. Majd kicsit tétovázik (szünet, lelassult tempó, s hosszú *ähm* hezitálóelem tanúskodik erről), aztán hirtelen úgy tűnik, hogy megtalálta a megoldást: gyors tempóban, nagyobb hangerővel és mindkét szótagján hangsúlyozva kimondja a vélt célszót: →*ÜberArbeiten* ('átdolgozni') (8. ps.). Z helyesel, de W folytatja mondanivalóját: leírja, elmagyarázza az ige jelentését: *so Ein stoff in ä in ä in einen (anderen?) stoff, (...) →(diese?) recY:clen* ('olyasmi, hogy egy anyagot egy másikba ... reciklálni'). Ez a magyarázat megvilágítja, hogy az *überarbeiten* szóalak, tehát a *recyclen* fordítására javasolt alternatíva nem volt precíz, hiszen az helyesen inkább *wiederverwerten* (vö. Wahrig 1990: 1046) ('újból hasznosítani'), habár a két igealak szemantikai szempontból közel van egymáshoz. A szó jelentésének magyarázatához a beszélgetés később, a 12. ps.-ban tér vissza. Z új kérdése, *und=was kommt hier hinein* ('és mit kell ebbe belerakni') elárulja, hogy a *recyclen* jelentését még mindig nem érti tökéletesen. Habár kérdésének folytatásából, amelyben példákat hoz újból hasznosítható anyagokra, arra lehet következtetni, hogy a fogalom részjelentései már számára is világosak: *papier=und so- . aluminium*'. W helyesli ugyan a feltételezést, valami miatt viszont még mindig ragaszkodik ahhoz, hogy a szó jelentését magával a szóval magyarázza meg: *ja, Alles was recyclet wird* ('minden olyasmit, amit reciklálni lehet'). Z azonban makacs: valóban meg akarja érteni az ige jelentését. Így tehát újból felteszi a kérdést: *na=ja aber woher weiß' ich ←ä . was . dazu + ä:h geeignet ist* ('na jó, de honnan tudom, hogy mi alkalmas arra'). W válasza azonban tartalmilag újból ugyanaz, csupán a kérdéses szót helyettesíti most a korábban már feltételezett, később azonban elvetett német nyelvű megfelelőjével: *was über'arbeitet wird nur solche sachen* ('amit át lehet dolgozni, csak olyan dolgok'). Z buzgón helyesel, látszólag most már teljesen lemondott arról, hogy az ige jelentését teljesen megfejtse.

W következő megnyilatkozása *aber es ko/ kommt auch dazu* ('dehát ez is ide kerül') arra utal, hogy most mutat valamit, ami a kérdéses szemeteszsákba kerül és *reciklálni* lehet. Ez segít Z-nek abban, hogy az eddig megértett részjelentéseket tovább bővítse: *also: . kunststoffe und ähnliche* ('tehát műanyagok és hasonlók'). W elfogadja és helyesli ezt a megoldást: *kunststoffe=genau-* ('műanyagok, pontosan') és látszólag Z is elégedett végre: *ja, gut* ('igen, jól van'). Ezzel lezártnak te-

¹¹ Itt eltekintünk attól, hogy W kiejtése nem helyes és eltér a normától.

kintik a keresést. S habár a *recyclen* szó keresett német nyelvű megfelelőjét tulajdonképpen nem találták meg, a szóalak mögött rejlő fogalom jelentését tisztázták.

4. példa

WADIM c. HIAT-DOS-transzkripció   Készült 1996.6.1.
 Projektnév: szókeresés
 Jelzet: R4/a.2.
 Felvétel: Iványi Zs.
 Felv. ideje: 95.11.24.
 Számláló kezdete: 132   vége: 190
 Átírás: Iványi Zs.   Dátum: 96.11.05.
 Copyright: Iványi Zs.
 Tartalom: Interjú Wadimmal német nyelvtudásáról
 Rövidítések   Magyarázat
                                           W   Wadim, orosz vendég
                                           I   az interjút készítő

33 I[
 W[w/ wenn ich also .[BE KI] ä

34 W[zur .. zu dieser abtEilung zu . fremdsprachen promoviert

35 W[habe' [BE] dann-   ä=vielleicht ich
 I[↓was bedeutet promovieren'

36 W[habe ich (das?) falsches verb' . also wir/ (Nevet) .

37 W[also .. ä=ä wie heißt das- .. ↑also ich be/ ä ich bega:nn

38 W[also da/ das studium: 'also in d/ ä: in dieser fakultät,

39 W[.   für fremdsprachen, [BE]
 I[mhm'

Elemzés

W-t egy interjúban arról kérdezik, hogy miért tanul idegen nyelvként éppen németet és angolt. Válaszként belekezd egy magyarázatba és ismételt hezitációk és ön-félbeszakítások után a *promovieren* ('doktorálni') igét használja. Tartalmilag tekintve kijelentése *wenn ich also . zu dieser abtEllung zu . fremdsprachen promoviert habe* ('amikor ezen a tanszéken idegen nyelvre doktoráltam')¹² nem tűnik hihetőnek: hiszen még egyetemista, következésképpen még nem doktorálhatott. Az interjút készítő tehát rákérdez a használt igealak vélt jelentésére: *Was bedeutet promovieren* ('mit jelent az, hogy doktorálni'). A hibás szóalak használatának beismerése után: *ä=vielleicht ich habe ich (das?) falsches verb*, (kb. 'talán rossz igét választottam') W elkezd keresni a célszót (36. ps.), miközben annak jelentését körülírja és megmagyarázza. Első próbálkozásakor – az *also* *u g r ó d e s z k a* használata után – már rögtön a második szó után félbeszakítja mondanóját. Röviden felnevet, apró szünetet tart, megegyeszer kimondja az *also* szót, utána hosszabb szünettel és két gyors hezitációs elemmel. Csak ezután a rövid intermezzo után (amely egyértelműen a gondolkodást szolgálta) fogalmazza meg a keresett szóra vonatkozó tanácsalanságát a következő metanyelvi megnyilatkozással: *wie heißt das-* ('hogyan hívják azt'). Azután újból rövid hallgatás következik, majd erősebb hangerővel folytatja a beszédet. Mindenesetre továbbra is sok verbalizációs hibát ejt: háromszor is félbeszakad mondanója mondat- ill. szóközben, újból kezdi és ismétli a szóalakokat, indokolatlan szüneteket tart és hézagpótlókat használ (az *also* és hezitálóelemek formájában), mindazonáltal végül is befejezi a megkezdett főszekvenciát: *ich (...) bega:nn (...) das studium: (...) in dieser fakultät, (...) für fremdsprachen*, ('elkezdtem tanulmányaimat ezen az idegen nyelvi tanszéken'). Ez az tehát, amit W a *zu fremdsprachen promovieren* ('idegen nyelvre doktorálni') kifejezésen értett. (A célszó tehát valami olyasmi lehetett, hogy 'felvételt nyerni' vagy 'beiratkozni egy intézménybe'.)

5. példa¹³

BRIEF c. HIAT-DOS-transzkripció	Készült: 1996.1.18.
Projektnév: Szókeresés	
Jelzet: B1/a.3.	
Felvétel: Iványi Zs.	
Felv. dátuma: 23.11.95	
Számláló kezdete: 278-	Vége: 335
Átírás: Iványi Zs.	Dátum: 95.12.15.

¹² A megnyilatkozást nyelvtani hibái miatt csak megközelítőleg lehet magyarra fordítani.

¹³ A beszélgetés egy másik részének (16–27 ps.) transzkripcióját és részletes elemzését l. Iványi 2000: 55–58.

Korrektor: Nicos Tsapos Dátum: 96.01.17.
 Copyright: Iványi Zs.
 Tartalom: Egy gyermeklevél fordítása magyarról németre.
 Rövidítések Magyarázat
 B Bogi, Stefan felesége, magyar
 S Stefan, házigazda, német
 D Dutka, vendég, magyar

36 B[+ ... jEtzt' . ä ich diktiere nur, .. Äh: .

37 B[→,gyűjtöttünk makkot és gesztenyét, + . & ←↑wi hAbe'
 D[oh:

38 B[. ä:h ... & und kastAnie gesammelt, →Irgendwas und
 S[mhm
 D[makk

39 B[kastanie gesammelt, .. ←`wEnn . du na/ä →zu uns
 kommst'

Elemzés

Az átírt szakasz részét képi egy olyan német nyelvű dialógusnak, amelyben B, a magyar anyanyelvű beszélő magyarról németre fordít egy levelet két beszélgetőpartnere (a magyar anyanyelvű D és a német anyanyelvű S) számára. A vizsgálat szempontjából releváns hely hosszú szünettel és hangsúlyozott, hosszan nyújtott hezitálóelemmel kezdődik a 36. ps. végén. A hezitációt megváltozott beszédtempóban és mély hangfékvésben egy magyar nyelvű mondat követi. Az L1 használata arra utal, hogy B-nek fordítási nehézségei vannak, és ezért segítségre szorul. D reakciójával, egy hosszan nyújtott *oh*:-val kettős reakciót fejez ki: egyrészt készségét a segítségnyújtásra, másrészt a fordítás nehézsége okozta tanácstalanságát. Ezért aztán S lassan és hangosan maga kezdi fordítani a mondatot, az első két szó után azonban megakad. Újból szünet és nyújtott hezitálóelem hallatszik. D ismét megpróbál segíteni, azonban nem tud. Így aztán csak magyarul ismétli meg azt a főnevet, amelynek a mondatban következnie kellene. B gyorsan hozzácsapja a mondat hátralévő részét németül, és férje helyeslését követően megismétli az egész szekvenciát, azzal a kis kiegészítéssel, hogy most a *makk* kifejezést az *irgendwas* ('valami') szóval helyettesíti. Ez egyidejűleg azt is elárulja, hogy melyik mondatrész okozta számára a fordítási nehézséget. A

továbbiakban nem is próbálja meg lefordítani a szót, hanem tovább folytatja a levél egészének fordítását.

2.2. Az elemzések értékelése

Az elemzések alapján megállapítható, hogy a beszélő a vizsgált szókereső aktivitások folyamán a keresett szó fogalmát a mentális lexikonban lévő hiány miatt nem vagy csak inadekvát módon tudja lexikalizálni. Erre mindenekelőtt a szókeresés közben használt olyan metanyelvi kifejezések utalnak, mint *wie heißt das?*, *kann man sagen?*, *oder wie?*, *vielleicht habe ich ein falsches Wort gewählt* ('hogy hívják azt?', 'lehet így mondani?', 'vagy hogyan?', 'talán rossz szót használtam'), stb. és az a tény, hogy a problémát kivétel nélkül vagy külső segítséggel (k ü l m e g o l d á s s a l)¹⁴ oldják meg, vagy egyáltalán nem születik megoldás. A beszélő hiányos szekvenciáját ui. minden esetben vagy egy anyanyelvi beszélő egészíti ki (1. példa: *Schattendasein*; 2. példa: *Thronrechte*), vagy pedig az eredeti beszélő lemond a szó kereséséről, mert annak folyamán a fogalom az odaillő szóalak megtalálása nélkül is tisztázódott (3. példa: *wiederverwerten*; 4. példa: *aufgenommen werden*), vagy pedig azért, mert a fogalom tisztázása a beszélgetésben nem tölt be releváns szerepet (5. példa: *Eichel*).

Az elemzett beszélgetésrészletekben keresett lexikai egységek alakjuk szerint különböző hosszúságúak és eltérő bonyolultságúak: *Eichel*, *aufnehmen*, *Nahrungsmittel*, *Thronrechte*, *wiederverwerten*, *Schattendasein*. Bár a felsorolásban dominálnak az összetételek, és többségük relatíve ritkán használatos szóalak, helytelen volna ilyen kevés példa alapján bizonyos tendenciát megállapítani.

A szókincsből hiányzó lexikai egység szemantikai komponense ismert a beszélő számára, éppúgy, mint a „nyelvemen van”-jelenség esetében.¹⁵ Ezt éppen azok a megoldási stratégiák bizonyítják, amelyekkel megpróbálja a keresett egységet lexikalizálni. A beszélők ui. a kiinduló fogalmat a következő stratégiák segítségével próbálják verbalizálni:

1. körülírások segítségével, mint pl. *eine schattierische Bedeutung* ('árnyékos jelentőség') használata a *Schattendasein* ('árnyéklét') helyett (1. példa); *lag in Schatten* ('árnyékban feküdt') használata a *Schattendasein* ('árnyéklét') helyett (1. példa); *Rechte für Thron* ('jog a trónra') használata a *Thronrechte* ('trónjog') helyett (2. példa); *ein Stoff in einen anderen Stoff überarbeiten* ('egyik anyagot átdolgozni másikká') a *wiederverwerten* ('újrahasznosítani') helyett (3. példa); *das Studium an der Fakultät beginnen* ('elkezdeni a tanulmányt egy fakultáson') az *aufgenommen werden* ('felvételt nyerni') helyett (4. példa);

2. helyettesítéssel ugyanabból a fogalmi körből származó egységgel, pl.

¹⁴ L. 7. és 8. lábjegyzet.

¹⁵ Vö. Iványi 2001c.

Produkte ('termékek') és *Eßbares* ('ennivalók') a *Nahrungsmittel* ('élelmiszer') helyett (3. példa); *überarbeiten* ('átdolgozni') a *wiederverwerten* ('újrahasznosítani') helyett (3. példa);

3. egy, a beszélő feltételezése szerint megfelelő szóalak használatával egy közel fekvő fogalmi körből, pl. *Nebenbedeutung* ('mellékjelentés') a *Schattendasein* ('árnyéklét') helyett (1. példa); *promovieren* ('doktorálni') az *aufgenommen werden* ('felvételt nyerni') helyett (4. példa);

4. példák felsorolásával, pl. *Papier und Aluminium ..., Kunststoffe und Ähnliches ..., es kommt auch dazu* ('papír és alumínium, műanyagok és hasonlók..., ez is oda kerül') a *wiederverwerten* ('újra hasznosítani') helyett (3. példa);

5. anyanyelvi ekvivalens használatával, pl. *продукт* a *Nahrungsmittel* ('élelmiszer') helyett (3. példa); *makk* az *Eichel* helyett (5. példa);

6. egy jelentést nélkülöző utalószó használatával, pl. *irgendwas* ('valami') az *Eichel* helyett (5. példa);

7. új szóalkotások segítségével, pl. *schattierende/schattierische Bedeutung* ('árnyékos jelentőség') a *Schattendasein* ('árnyéklét') helyett (1. példa).

Az L1 hatása általában azokban az esetekben is érezhető, ahol egyáltalán nem jelenik meg anyanyelvi megfelelő:

1. példa: A *Schattendasein* ('árnyéklét') alakhoz hasonló névszói összetételeket az orosz nyelv nem használja. Helyette viszonyszós vagy mellékneves jelzői szerkezetek képezhetők, a *мень* ('árnyék') főnév esetében egy főnévből képzett melléknév, a *тенево́й* segítségével, pl. *теневая сторона* ('árnyoldal'). Valószínűleg ennek analógiájára próbálta a beszélő a *schattierische Bedeutung* szerkezetet képezni.

2. példa: A *Thronrechte* ('trónjog') szóösszetételt az orosz nyelvben viszonyszós jelzői szerkezettel fejezhetjük ki: *право на престол* azaz 'jog a trónra'. Ennek a szerkezetnek a tükrörfordítását találjuk az orosz anyanyelvű beszélők lexikalizálásában. Amiben a két „neológus” nem egyezik, az a *на* előljárószó fordítása *für*-rel vagy *an*-nal. Így születik a két variáns: *Rechte für Thron* és *Rechte an Thron*.

3. példa: A többek között *újra-*, *újból-*, *újja-*, *vissza-*, *át-* jelentésű német *wieder-* igekötőnek az orosz nyelvben pl. a *непе-* felel meg,¹⁶ ez utóbbit azonban bizonyos igék esetében a német nyelvben *über*-rel fordítjuk.¹⁷ Ez lehet az oka annak, hogy az orosz beszélő a számára ismeretlen *wiederverwerten* szó helyett az *überarbeiten*-t használja.

4. példa: Az *Aufnahme* ('felvétel') német főnévnek az oroszban a *приём* felel meg, mindkettő deverbatívum (a németben az *aufnehmen* igéből, az oroszban a

¹⁶ Vö. pl. a *wiederabschreiben* – *переписать* 'másol', 'újraír', *wiederwählen* – *перевыбрать* 'újraaválaszt', *Wiedergeburt* – *перерождение* 'újjaszületés' szavakat.

¹⁷ Vö. pl. *непедать* – *übergeben* 'átad', *непезрелый* – *überreif* 'túlrett', stb.

принимать-ből képzett főnév). Az orosz alakok hangfelépítésükben – legalább is *p*, *r*, *m* mássalhangzóikban – hasonlóságot mutatnak fel a *Promotion* vagy *promovieren* hangalakokkal. Nem bizonyítható, hogy ez a hangzásbeli egyezés az oka, mindenesetre a beszélgetésrészletben az orosz anyanyelvű beszélő a *promovieren* igét használja az *aufnehmen* helyett.

2.3. Kognitív nyelvészeti vizsgálatok eredményei

A kognitív nyelvészeti szakirodalom a szókincs hiányosságának megoldására irányuló következő lehetséges perceptív megoldási kísérleteket írja le:¹⁸

1. Olyan séma, forgatókönyv (script) vagy keret (frame)¹⁹ kognitív aktiválása, amellyel a verbalizálandó fogalom összeköttetésben áll. Schermer arra is rámutat, hogy ezek az elemek konkrét élményekből keletkeznek és ezért mindenkinél más-más erősséggel játszanak szerepet (vö. Schermer 1994: 155). Tehát a sémák, forgatókönyvek és keretek a különböző beszélők szókereső aktivitása folyamán szintén eltérő gyakorisággal és valószínűséggel fordulnak elő.

2. A keresett fogalom anyanyelven történő verbalizálása illetve szemantikailag hasonló szavak aktiválása L1-ben vagy L2-ben. Zimmermann szerint hasonló kereső stratégiákat alkalmazunk idegen nyelvi „nyelvemen van”-jelenség valamint szókinchianyosság esetén:

„Ha egy L2-szó ismeretlen számunkra, vagy időlegesen nem hozzáférhető, a megfelelő fogalom környezetében keressük, mert talán ismerünk még akár L2-ben is egy olyan »szomszédos« fogalmat, amely az L2-ekvivalenst helyettesítheti vagy elvezet hozzá. Ezt a kereső hipotézist úgy értelmezzük, mint olyan aktiválási küszöböt, amely a »közelebb fekvő« vagy »szorosabb kapcsolatban lévő« tárolási pontokat hamarabb eléri (keresés a »szemantikai lexikonban«). Emellett egyidejűleg az L1-alakból kiindulva is keresünk, mert ez a szóalak mint átvezető elem [Transfer] maga is helyettesítheti az L2-ekvivalenst vagy rajta keresztül érjük el a megfelelő szóalakat (keresés a »fonológiai lexikonban«).” (Zimmermann 1994: 108, ford. I. Zs.)

3. Megkísérelt verbalizálás L2-ben, vagy az L2 szemantikailag hasonló szavainak aktiválása. Zimmermann hipotézise

¹⁸ A felsoroláshoz Börner – Vogel listája adja a kiindulópontot, vö. 1994: 10 kk.

¹⁹ A sémák, forgatókönyvek és keretek olyan „információs csomagokból” hierarchikusan felépülő tudásrendszereket alkotnak, mint a közönséges mindennapi tudás, a valóság tényei, sztereotipikus cselekedetek jellemző egymást követése, átélt reakciók és tapasztalatok következményei cselekvésekben és eseményekben stb., amelyek „prototipikus szituációkban segítik a következtetések levonását” (Pléh 1996: 129), befolyásolják és megkönnyítik az események, szituációk és szövegek megértését. Vö. Schermer 1994: 152–156, Baddeley 1988: 90–92 és Eysenck – Keane 1997: 292–304.

szerint „közelebbi szavak, azaz közelebb fekvő fogalmak realizálása gyakrabban fordul elő első megoldásként, talán azért, mert gyorsabban/könnyebben elérhető” (Zimmermann 1994: 123, ford. I.Zs.).

4. Szemantikailag hasonló szavak aktiválása más idegen nyelveken. Raupach ezt a lehetőséget a logogén-moddal magyarázza, amelynek automatizált folyamata során előfordulhat, hogy „a verbalizáció során egy nyelvnél többször is kínálkoznak megoldási javaslatok” (Raupach 1994: 32). Hozzáteszi, hogy „nem feltétlenül az anyanyelv az, amelyen az idegen nyelvű verbalizáció során »párhuzamosan megformáljuk« mondandónkat; több nyelven beszélők lexikális keresésük folyamán gyakran egész »idegen nyelvű készletük-ből« merítenek...” (uo. 33).

5. L2- (vagy L1-)szóképzési szabályok alkalmazása szóalakok ad-hoc-képzése céljából. Raupach ebből a szempontból idegen szavak vagy neologizmusok formájában megjelenő „új lexikalizálásokról” beszél (Raupach 1994: 32–33). Koll-Stobbe szintén megemlíti a neologizmusok képzését, és a lexikon tágítása egyik lehetőségeként azt a módszert említi meg, hogy más nyelvekből kölcsönzünk lexikai anyagot, a német anyanyelvűek esetében különös tekintettel „az angol nyelv mint első idegen nyelv és a tudományok nemzetközi szaknyelve hatóköréből, már meglévő lexikai anyag kombinációi segítségével [...] A derivációk és a szóösszetételek azok a legfontosabb eljárások, amelyekkel az angol nyelvből a német nyelvben új szavakat képezhetünk” (Koll-Stobbe 1994: 54). Más feltételezések továbbmennek ezen, és megfogalmazzák az interlanguage kategóriáját, egy olyan „köztes nyelvet”, amelynek lexikai tárháza kettős funkcióval bír: egyrészt az anyanyelv fogalmi rendszerén nyugvó alakjai helyettesítik az L1 nyelvi rendszeréből hiányzó (vagy átmenetileg nem hozzáférhető) egységeket, vagy pedig szókeresés esetén aktiválják az L1 vagy egy másik L2 megfelelő lexikai alakjait (vö. Selinker 1972 és Zimmermann 1994: 120–122 is).

Ami az L1 szókereső folyamatokra gyakorolt befolyását illeti, Möhle azon a véleményen van, hogy az L2-megnyilatkozás szavainak megválasztását erősen irányítja az L1-ben szokásos „verbalizációs minta”. Ennek okaként a következőket nevezi meg:

„Annak módját, ahogyan gondolatban, fogalmi síkon nekilátunk bizonyos tényállások megfogalmazásának, jelentős mértékben meghatározzák [...] azok a kifejezésbeli lehetőségek, amelyek spontán módon rendelkezésünkre állnak, és ezek gyakran az anyanyelvünk által kialakított kifejezések, szintagmák, és semmi esetre sem egyes szavak, amelyeket egy nyelvfüggetlen gondolatmenetet követve, kreatív módon egymásba fűzünk.” (Möhle 1994: 44, ford. I. Zs.)

Ennek alapján erősen hihető lehet Zimmermann értelmezése, miszerint a tanult idegen nyelv rögzítése a mentális lexikonban minden bizonnyal jelentős mérték-

ben az L1 által kialakított struktúrán alapszik (vö. Zimmermann 1994: 126).

6. Olyan hiponimák vagy „*passerpartout*”-szavak alkalmazása, amelyeket könnyebben lehet előhívni. Koll-Stobbe ezeket a *passerpartout*-szavakat olyan, jelentésükben bizonytalan leírásokat tartalmazó kifejezéseknek nevezi, amelyeket helypótló szavakként használhatunk (Koll-Stobbe 1994: 57), mint pl. a *dolog* vagy *izé* szavak.

7. Más szintagmatikus eszközökkel (parafrázisokkal és egyéb konstrukciókkal) való átalakítások és körülírások. Koll-Stobbe szerint „a keresett szót körülírásának segítségével vagy asszociatív láncok előhívásával próbáljuk meg aktiválni” (Koll-Stobbe i. m. 57). Ez a megoldás kiegészülhet akár az 1. pontban említett sémák, forgatókönyvek vagy keretek kognitív aktiválásával is.

2.4. Interdiszciplináris egybevetés

Ha vizsgálataim eredményét egybevetjük a kognitív nyelvészeti szakirodalom eredményeivel, megállapítható, hogy a következő egyezés áll fenn a két irányzat között a szókincs hiány feldolgozására irányuló megoldási stratégiák felsorolása tekintetében.²⁰

- körülírások (azaz átfogalmazások más szintagmatikai eszközökkel),
- helyettesítés ugyanazon vagy egy közel fekvő fogalmi körből (azaz szemantikailag hasonló szavak aktiválása L2-ből),
- utalás példákra (azaz hiponimák bevetése),
- anyanyelvi ekvivalens használata (azaz L1-alak aktiválása),
- jelentés nélküli helypótló használata (azaz *passerpartout*-szavak használata) és
- új szóképzések (L2- (vagy L1-)szóképzési szabályok alkalmazása szóalakkok ad-hoc-képzése céljából).

Börner és Vogel harmadik helyen felsorolt megkísérelt verbalizálásának az L2-ben a konverzációelemzés szerinti felsorolásban egyaránt megfelelhetnek a körülírások és az ugyanabból a fogalmi körből származó helyettesítések valamint az új szóképzések is. A séma, forgatókönyv vagy keret kognitív aktiválásának megfelelő jelenséggént megemlíthetők a példákra való utalások, illetve a hosszabb körülírások vagy magyarázó részek (mint pl. a „Recycling”-diskurzusban a *papír és alumínium, műanyagok és hasonlók ..., ez is oda való, minden, amit reciklálni kell/lehet* illetve az *egy anyagot egy másikba átdolgozni* kifejezések a *wiederverwerten* szó körülírására). Egyedül a szemantikailag hasonló szavaknak más idegen nyelvekből való aktiválására nem található az elemzett beszélgetésrészletekben

²⁰ A felsorolásban először a konverzációelemzés módszereivel feltárt stratégiákat adom meg, utána (zárójelben) ezek kognitív nyelvészeti megfelelőit.

semmi megfelelő példa. Ez mindenesetre nem szól amellett, hogy a konverzációelemzés eszközei alkalmatlanok volnának arra, hogy ezeket a jelenségeket feltárják. Az ok inkább a vizsgált anyag homogenitásában keresendő, minthogy nem található benne a vitatott megoldási próbálkozás.²¹ A felsorolt megoldási stratégiákon kívül a két tudományág megegyezik az L1 szerepének hangsúlyozásában is.

2.5. Szókincshiány versus emlékezetkihagyás

A „nyelvemen van”-jelenségekkel egybevetve a szókincshiány jelensége a következő jellemvonásokkal rendelkezik:

A beszélő mentális lexikonjának olyan hiányosságát jelenti, amikor egy fogalom szándékolt verbalizálásához hiányzik a szükséges lexikai egység. Minthogy tehát a „nyelvemen van”-jelenségtől eltérően csak a fogalom szemantikai komponense tudatos, a célszót a beszélő csak lexikai szinten keresi. A probléma megoldására irányított stratégiaként következésképpen kivétel nélkül csak körülírások, helyettesítések (ugyanabból vagy egy szomszédos fogalmi körből származó egységekkel, jelentés nélküli helypótló elemekkel vagy egy anyanyelvi, illetve idegen nyelvi ekvivalens segítségével), exemplifikációk és új szóképzések fordulnak elő. Ebben az L1 illetve a beszélgetőpartner interaktív segítségével még nagyobb szerepet játszik, mint a „nyelvemen van”-folyamat esetében. Míg ugyanis az emlékezet hibája esetében a szókereső folyamat gyakran elvezet a keresett lexikai egységhez, a szókincshiány problémája esetében az eredeti beszélő sohasem találja meg a célszót – arra kizárólag csak az anyanyelvén lenne képes. Így az vagy interaktív kiegészítéssel kerül a megnyilatkozásba, vagy pedig a beszélgetőpartnerek lemondanak megtalálásáról.

Ami a célszavak alakját és jelentését illeti, szókincshiány esetében – legálábbis a vizsgálatoknak ezen a szintjén – semmi pontosat nem mondhatunk. Míg a „nyelvemen van”-folyamat esetében egyértelműen megállapítható volt, hogy a célszavak ritkán használatos, hosszú, gyakran összetett szóalakok, esetleg idegen szavak vagy tulajdonnevek, a másik csoportnál csak azt feltételezhetjük, hogy azok célszavai különböző fogalmi területről származnak, és feltehetően nem tartoznak a használt idegen nyelv alapszókincséhez.

Szemben a „nyelvemen van”-folyamattal, melynek gyakorisága megközelítő-

²¹ Idegen nyelvű ekvivalens használata igazi szókincshiány esetében minden bizonnyal nagyon ritkán fordulhat elő. A teljes 150 oldalas korpuszban (l. Iványi 1998a: 150–300), csupán egyetlen megközelítőleg ide illő példa található. (Vö. uo. 177–178. o. a 33–41 ps-t az R1/a.12. jelzetű „Ballett” c. transzkripcióban.) Ott az orosz anyanyelvű beszélő egy német nyelvű szókereső folyamatban az orosz *ажуотаж* német nyelvű megfelelőjét keresi, s az angol *run* szó jut eszébe. (A beszélgetésrészlet elemzését l. Iványi 2001c: 2.2. fejezetében.)

leg azonos L1-ben és L2-ben, az itt megvizsgált „szókincshiány”-esetekben kizárólag idegen nyelven beszélők szókereső folyamatairól van szó. Habár nem zárható, hogy a szókincshiány anyanyelvű beszélgetésekben is előfordulhat (vö. az 1.2. fejezetben felhozott példákat), a vizsgálati eredmények mégis amellettszólnak, hogy az ilyen jelenségek elsősorban nem L1-ben folytatott diskurzusokban találhatóak.

Annak megválaszolása, hogy a jelen dolgozatban elemzett szókereső folyamatoknál valóban igazi szókincshiányról van-e szó, vagy esetenként a mentális lexikon labilitásáról, szélesebb vizsgálati anyagon végzett további kutatásokat igényel. A felsorolt különbségek és hasonlóságok ellenére a felsorolt példák nem elegendőek arra sem, hogy világos határt húzzunk a „nyelvemen van”- és a „szókincshiány”-jelenségek között.

3. Következtetések

Az elvégzett konverzációelemzési vizsgálatok valamint a kognitív nyelvészet vizsgálatainak hasonló eredményei arra engednek következtetni, hogy a konverzációelemzés nemcsak a „nyelvemen van”-jelenségek, hanem a szókincshiányok területén is képes a hiányzó lexikai egység pótlására irányuló megoldási stratégiákat tipizálni. Ez a tipizálás egyben következtetni enged a nyelvi reprezentációk mentális szerveződésére is. A konverzációelemzési módszerek ezen a területen is lényegében hasonló eredményeket hoznak, mint a kognitív nyelvészet módszerei.

Jelen tanulmány következőképpen további bizonyítékkal kíván szolgálni arra, hogy a szókereső folyamatok különböző fajtái – ebben az esetben a szókincshiányos jelenség – konverzációelemzési eszközökkel hasonló módon sikeresen vizsgálhatók és klasszifikálhatók, mint más nyelvészeti tudományágak segítségével. Eredményeink egyúttal kellő adatokkal szolgálnak ahhoz, hogy feltételezéseket tegyünk a mentális lexikon felépítésére vonatkozóan. Ezen kívül azt is megmutattuk, hogy a konverzációelemzés metodológiai határai a pszicholingvisztika és a kognitív nyelvészet (valamint más diszciplínák) eredményeinek integrálásával bővíthetők.

Transzkripció jelek

- + Megjegyzések érvényességi területe
- . . . . . Rövid, közepes vagy hosszú szünet (max. 3 mp.)
- ä äh hm kitöltött szünet, hezitációs jelek

:	magánhangzó vagy ritkábban mássalhangzó feltűnő nyújtása
&	feltűnően gyors csatolás a megelőző (saját vagy idegen) szekvenciához
ja,	ereszkedő intonáció
ja'	emelkedő intonáció
`Ist ja	kezdés magas hangfekvésen
,hab ich	kezdés alacsony hangfekvésen
weißst du-	változatlan intonáció
genAU	feltűnő hangsúly
<u>und</u> <u>Ist</u> = <u>es</u>	nem-anyanyelvűekre jellemző szaggatott beszéd (külön-külön kissé hang súlyozva, egymástól elválasztva kiejtett szavak, az anyanyelven szokásos átkötés nélkül)
=	feltűnő átkötés
(nevet)	az átírást végző megjegyzése a beszédmódhoz vagy nonverbális jelenségekhez
(BL)	hallható belégzés
(hamwer?)	feltételezett, nem egyértelműen identifikált szöveg
(...)	kihagyás a transzkripcióból
(.....?)	érthetetlen hely
/	megszakítás

Irodalom

- Apfelbaum, Birgit (1993), Erzählen im Tandem. Sprachlernaktivitäten und die Konstruktion eines Diskursmusters in der Fremdsprache. Narr, Tübingen.
- Baddeley, Alan (1988), So denkt der Mensch. Unser Gedächtnis und wie es funktioniert. dtv, München.
- Börner, Wolfgang – Vogel, Klaus (1994), Mentales Lexikon und Lerner Sprache. In: Börner – Vogel 1994: 1–17.
- Börner, Wolfgang – Vogel, Klaus (szerk.) (1994), Kognitive Linguistik und Fremdsprachenerwerb. Das mentale Lexikon. Narr, Tübingen.
- Clark, Herbert H. – Clark, Eve V. (1977), Psychology and language: An introduction to psycholinguistics. Harcourt, Brace, Jovanovich, New York. Magyarul in: Pléh Csaba (szerk.) (1983), Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest. 333–374.
- Dausendschön-Gay, Ulrich – Gülich, Elisabeth – Krafft, Ulrich (1995), Exolinguale Kommunikation. In: Fiehler, Reinhard – Metzger, Dieter (szerk.), Untersuchungen zur Kommunikationsstruktur. Aisthesis, Bielefeld. 85–117.
- Dausendschön-Gay, Ulrich – Krafft, Ulrich (1996), Prozesse interaktiven Formulierens: Konversationelles Schreiben in der Fremdsprache. In: Börner, Wolfgang – Vogel, Klaus (szerk.), Texte im Fremdsprachenerwerb. Verstehen und Produzieren. Gunter Narr, Tübingen. 253–274.
- Engelkamp, Johannes (1991²), Das menschliche Gedächtnis. Das Erinnern von Sprache,

- Bildern und Handlungen. Verlag für Psychologie, Göttingen – Toronto – Zürich.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. (1997), Kognitív pszichológia. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Gülich, Elisabeth – Kotschi, Thomas (1995), Discourse production in oral communication. A study based on French. In: Quasthoff, Uta M. (ed.), Aspects of Oral Communication. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 30–66. Németül (1994): Textherstellungsverfahren in mündlicher Kommunikation. Ein Beitrag am Beispiel des Französischen. Kézirat. Bielefeld.
- Iványi Zsuzsanna (1998a), Wortsuchprozesse. Eine gesprächsanalytische Untersuchung und ihre wissenschaftsmethodologischen Konsequenzen. Peter Lang, Frankfurt am Main u.a. (Metalinguistica 6).
- Iványi Zsuzsanna (1998b), Wortschatzlücken-Phänomene in alltäglichen Diskursen. Sprachtheorie und germanistische Linguistik 8: 27–50.
- Iványi Zsuzsanna (2000), A szókereső folyamatok szintaxisa. Konverzációelemzési kutatás. Modern Filológiai Közlemények II/1: 52–64.
- Iványi Zsuzsanna (2001a), A nyelvészeti konverzációelemzés. Nyr 125: 74–93.
- Iványi Zsuzsanna (2001b), A konverzációelemzés miért-kérdései. In: Csátár Péter – Maitz Péter – Tronka Krisztián (szerk.), A nyelvtantól a szövegtanig. Tanulmányok Kocsány Piroska tiszteletére. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 87–95.
- Iványi Zsuzsanna (2001c), A „nyelvemen van”-jelenség hétköznapi beszélgetésekben. Emlékezetelméleti fejtegetések a konverzációelemzés tükrében. Nyr (megjelenés alatt).
- Kolers, Paul A – Smythie, W. E. (1979), Images, symbols, and skills. Canadian Journal of Psychology 33, 158–184. Magyarul in: Séra – Kovács – Komlósi 1994: 105–143.
- Koll-Stobbe, Amei (1994), Verstehen von Bedeutungen. In: Börner – Vogel 1994: 51–68.
- Miller, George A. (1995), Wörter. Streifzüge durch die Psycholinguistik. Zweitausendeins, Frankfurt.
- Möhle, Dorothea (1994), Deklaratives und prozedurales Wissen in der Repräsentation des mentalen Lexikons. In: Börner – Vogel 1994: 39–49.
- Neumer Katalin (szerk.) (1999), Nyelv, gondolkodás, relativizmus. Osiris, Budapest.
- Paivio, Allan (1986), Mental Representation. Oxford University Press, New York. Magyarul in: Séra – Kovács – Komlósi 1994: 47–82.
- Raupach, Manfred (1994), Das mehrsprachige mentale Lexikon. In: Börner – Vogel 1994: 19–37.
- Schermer, Franz J. (1994), Lernen und Gedächtnis. Kohlhammer, Stuttgart. u.a. (Grundriß der Psychologie 10).
- Selinker, Larry (1972), Interlanguage. IRAL 10: 209–231.
- Séra László – Kovács Ilona – Komlósi Annamária (szerk.) (1994), A képzelet. Egységes jegyzet. Bölcsészettudományi Karok. Kézirat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Wahrig, Gerhard (szerk.) (1990), Deutsches Wörterbuch. Német értelmező szótár. Kultura International, Budapest.
- Whorf, Benjamin Lee (1956): Language, Thought and Reality. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Zimmermann, Rüdiger (1994), Dimensionen des mentalen Lexikons aus der Perspektive

des L2-Gebrauchs. In: Börner – Vogel 1994: 107–127.